

BALÁZS GÉZA
Trója létezik!

A nyelvben kódolt hagyomány:
 Schliemann, Várkonyi Nándor,
 Erdélyi Zsuzsanna

„Nem mese ez, gyermek”

Párhuzamot szeretnék vonni három sikeres és érdekes kutató között. Közös bennük, hogy járatlan utakon indultak el; nyelvi, nyelvben kódolt ismeretek, hagyomány alapján következtettek egy korábbi korra, annak emlékeire. Megfogadták Arany Jánosnak a *Családi körben* olvasható feddését: „És mihelyt a koldus megáll a beszédben: / »Meséljen még egyet« – rimánkodik szépen. / »Nem mese az gyermek«, – így feddi az apja...” Nem mese ez, gyermek... – tartjuk mi is Arany János nyomán. Számos esetben kiderült, hogy a nép „csacska” meséi, mítoszok, eposzok, legendák, gesták, egyéb változatos szövegek valóságos tényekre, történelmi eseményekre utalnak. Csak az a kérdés, hogy mennyi belőlük a valóság, és mennyi a fikció. Meg az, hogy tudjuk-e bizonyítani?

Erdélyi Zsuzsanna 1968-ban – meghallván a 98 éves nagyberényi Babos Jánosné imáját – egy rejtkező, középkori forrásvidékű népi műfajra lelt: az archaikus népi imákra (szakrális népi imákra), melyek évszázadok mélyéről üzennek. Korábban is gyűjtöttek már hasonló szövegeket, de nem gondoltak arra, hogy ilyen kiterjedt, gyakorlatilag óeurópai hagyományról van szó. Hasonló jellegű nyelvi rekonstrukciót végzett el Heinrich Schliemann és Várkonyi Nándor. Schliemann esete közismert: az *Iliászból* fedezte fel Tróját. Várkonyi Nándort azonban alig emlegetik, pedig munkássága sok tekintetben példaértékű. Háromjuk munkásságát részben antropológiai nyelvészetinek, azon belül folklórlingvisztikainak (folklór és nyelv kapcsolata) is nevezhetjük. Hasonló módszerű kutatások természetesen a világ számos kultúrájában folytak és folynak, s a magyar művelődés- és nyelvtörténetben sem egyedülállóak. Ám Schliemann sikere, Várkonyi Nándor és Erdélyi Zsuzsanna példája további hasonló lehetséges kutatásokra, feltárásokra is ösztönözhet bennünket.

A szerző köszönetet mond a Széphalom Könyvműhelynek, Magyarai Sárának, Pomozi Péternek és Karácsony Fanninak a tanulmány megírásához nyújtott értékes segítségükért.

Schliemann

Mivel a világ végső soron kiismerhetetlen, antropológiai sajátosságunk, hogy folyamatosan izgatnak, nem hagynak nyugton bennünket a titkok, például a múlt titkai. Ennek a múltkutatásnak, titokkutatásnak lett példája az „ásó világhírű dilettánsa”, Heinrich Schliemann (Neubukow, 1822. január 6.– Nápoly, 1890. december 26.) német kereskedő, amatőr régész. Gyermekkorától fogva élénken vonzotta a görög mitológia. Az *Iliászt* megismerve meggyőződésévé vált, hogy a történet valós, és elhatározta, hogy megkeresi Tróját. Sikerral tárta fel Mükénéét és számos kisebb égei-tengeri települést. Az *Iliász* szövegéből (és más forrásokból) gyűjtött a helyszínrre vonatkozó adatokat: széljárta domb, két hőforrás, közeli tenger... A sokáig sikertelen feltárást az utolsónak tervezett napon siker koronázta: megtalálta Tróját. Schliemann élete, munkássága sok embert ejtett ámulatba. Bár amatőr, „módszertelen”, sok tekintetben „romboló” régész volt, megszállottsága sikerre vezetett. A görögöket ráébresztette arra, hogy a mondáik, eposzaik nemcsak mesék, kitalációk, azoknak történelmi valóság alapjuk van. Schliemann tevékenysége nyomán mások is mondák, legendák alapján láttak neki régészeti kutatásoknak, és ez nagyon sok esetben sikerre vezetett. Görögország hálából szobrot állított Schliemann-nak és feleségének az athéni Régészeti Múzeum bejáratánál. Most már egyértelmű mindenkinek, a tudomány is igazolta: Trója létezett és létezik.

Várkonyi Nándor

Talán nem erőszakolt a párhuzam: sok tekintetben Schliemann követője Várkonyi Nándor (Pécs, 1896. május 19. – Pécs, 1975. március 11.) író, szerkesztő, művelődéstörténész, a XX. század úgynevezett „harmadik nemzedékének” kiemelkedő egyénisége. Nem ok nélkül hasonlítom Schliemannhoz, hiszen maga írja: „elbűvöltek a mítoszok, mert kulccsal szolgáltak a prehisztória és az ókultúrák szezám-barlangjához”. (*Pergő évek*, 136.) Persze Schliemann-nál elmélyültebb, filológiai felkészültebb, s nem konkrét felfedezési vágy sarkallja, hanem végső soron az „ember” lényének, lényegének megismerése, megértése. Várkonyi monumentális művelődéstörténeti opuszokat, könyvtárnyi irodalmat hagyott ránk – s ennek nagy része reflektálatlan. Talán az irtózatosságot az oka. Aki neki akar fogni Várkonyinak, annak nem szabad sajnálnia az időt.

Várkonyi életéről a legtöbbet és a legszemélyesebb módon a *Pergő évek* című, halála miatt megszakadt,

több tematikus szárra bontott memoárból tudhatunk meg. A memoár a nyitrai Zobor-hegyről indul, és a Kodolányi Jánossal folytatott levelezéssel szakad meg. Sajnálatos, hogy a Hamvas Bélához fűződő kapcsolatot már nem tudta megírni. Szellemi köre szinte átfoghatatlan: Weöres Sándor, Féja Géza, Takáts Gyula, Tatay Sándor, Pável Ágoston, Kodolányi János, Hamvas Béla...

Várkonyiról tudni kell, hogy 1914-ben Nyitrán érettségizett. Majd Budapesten tanult magyar–francia és orientalisztika szakon. Az első világháborúban katonáskodott, de betegsége miatt leszerelték. 1921-ben teljesen elvesztette hallását, erről így ír: „Májusban átmenet nélkül megnémult körülöttem a világ. (...) idegsorvadás, menthetetlen. A veszteség, hogy kiesem a hangok világából, mind a jóból és a rosszból, hasznosból és károsból, amit nyújt, nem sújtott le. Majd élek befelé, gondoltam, nem tapasztalatok híján. De bántott, hogy a szervi fogyatkozások közt ez az egyetlen nevelés...” (*Pergő évek*, 123.)

1922-ben Pécsre költözött, s itt vált a két világháború közötti értelmiség meghatározó alakjává. Kodolányi Jánossal és Hamvas Bélával nagy szellemi triumvirátust alkottak. A pécsi egyetemen doktorált, 1933-ban magántanárrá habilitáltak. Szerkesztette a *Symposion* című lapot, majd 1941–1948 között a *Sorsunkat*. Fontos (de sikertelen) célja volt: „első-sorban a népieket és az urbánusokat szerettem volna összeboronálni, egy kalap alá hozni”. (*Pergő képek*, 432.)

1924-től 1956-ig, nyugdíjazásáig a pécsi egyetemi könyvtár munkatársa volt (egy ideig osztályvezető, 1950–1951-ben megbízott igazgató). Bár nem üldözték, de nem is támogatták – nyilván az őszintesége, szókimondása miatt. Műveinek csonkítás nélküli kiadása csak a rendszerváltás után kezdődhetett el. E folyamatban oroszánrészt vállalt a Széphalom Könyvműhely.

Legismertebb műve a *Sziriat oszlopai*, amely először 1942-ben és 1943-ban jelent meg, majd 1972-ben és 1984-ben rövidített (cenzúrázott) formában, és csak 2002-ben csonkítatlanul. Eredeti címe sokkal kifejezőbb volt: *Elsüllyedt kultúrák. Az elveszett Paradicsomból* először csak részletek jelentek meg (1988), a teljes kiadás 1994-ben, majd javított, névmutatóval, szójegyzékkel ellátott második kiadása 2009-ben. További fő művei: *Az ötödik ember I–III.* (1995–1997), *Varázstudomány I–II.* (1998–2000), *Összegyűjtött tanulmányok* (2006). És a korábbiak: *A modern ma-*

gyar irodalom története 1880–1920. (1928), *Petőfi arca* (1940), *Magyar katonaköltők* (1940), *Az újabb magyar irodalom története 1880–1940.* (1942), *Magyar Dunántúl* (1944, később *Dunántúl* címen, 1975), *Az üstökös csóvjaja: Dokumentumok Petőfiről* (1957), *Pergő évek* (1976: cenzúrázott, 2004: teljes kiadás), *Az írás és a könyv története* (2001).

Mi Várkonyi alkotói módszere? Várkonyi „szabad, független tudós”, ezért ritkán kérdez, nem hoz létre hipotéziseket, hanem egy meglepően bátor és sok tekintetben korszerű magánelméletet, filozófiát állít fel, mi több: megelőlegez humán etológiai, ökológiai, sőt – merem állítani – hálózatkutatói aspektusokat is. Stílusa romantikusan „folyondáros”; írásait rengeteg adattal, kitérével terheli meg; alapgondolatai tágabb és tágabb körökben térnek vissza. Írásmódja ezzel együtt sodró, magával ragadó. Műveiben ritka az érvek logikai összegyűjtése és számbavétele, s ez megnehezíti a befogadást, bár – a maga szavaival – nem „hasznavehetetlen mozaikhoz” (*Paradicsom*, 497.) akar bennünket juttatni, hanem leginkább érzékíteni akar. Az ő világába, az emberiség ősmúltjába, lényegének megértésébe ugyanis a rendelkezésére álló „bizonyítékokon” túli megismerésen át vezet az út.

Aki kicsit is tájékozódott a keleti filozófiák, vallások, gondolkodásmód világában, annak ezt a lépést némileg könnyebb megtenni. Aki csak az úgynevezett európai „kétélű” (igen-nem) gondolkodásban van otthon, mindezt különösnek találhatja. Természetes, hogy legközelebbi barátai, Hamvas Béla és Weöres Sándor is ugyanezt az utat járták, vagyis keresték az analitikus igen-nemen túlit, az úgynevezett többértékű (modális) logikát, amely valódi holizmushoz vezet. Várkonyi Nándor személyében egy csaknem elfeledett, rendkívüli szellemi ember, szabad író-gondolkodó-filozófus lép elénk. Azonban Várkonyi életműve feltárára vár. Meglepő, hogy kortársai, barátai közül Weöresnek és Hamvasnak óriási kultusza van, de Várkonyit valahogy nem akarják fölfedezni. A mostani fejtegetés csak próbálkozás.

Pergő évek

Élete alkonyán írt (félbemaradt) memoárkötetében részben gondolatainak, látásmódjának kialakulását, magatartásának mozzatórugóit, valamint emlékeit írja meg. Jelentős barátságai, barátai ellenére magányos egyéniség maradt. Ennek oka nem csupán a siketsége lehetett, mert csillapíthatatlan ismeretszomja, képzelőereje és valamiféle túlkompenzáló hajlama már

korábban felbukkant. Saját szavaival: „féktelen képzettódulások, baromi munkabírás, csillapíthatatlan ismeretszomj, túlkompensálás”. (*Pergő évek*, 36.) Bővebben: „nem tudtam és nem tudom évtizedek óta fegyelmezni, fékezni, irányítani képzettársításaimat, megrohannak és idegsokkszerű, reflexgyors reakciókat váltanak ki (...) teljes gőzzel gyártottam az írományokat minden műfajban”. (*Pergő évek*, 21.) Az ilyen embert a kortársak többsége nehezen viseli el (mert nem tudja követni, nem tudja megérteni, s általában furcsán tekintenek arra, aki termékeny). S ha már így alakult, Várkonyi nem is küzdött talmi babérokért: „Ha volt valami, amire soha életemben egy percig sem törekedtem, úgynevezett pályatársaim (kritikusok, esszéisták, esztéták, történészek, tudósok) elismerése volt az. Beérem barátaim szeretetével és becsülésével.” (*Pergő évek*, 340.) Különösen azért, mert a (korabeli) akadémiák, társaságok, körök belterjes világa nem adott volna elég teret a gondolkodásának. „A tudományos trösztök intézménye virágkorát élte. Ez a jellegzetes korképződmény abban állt, hogy a magas polcon ülő professzor fiatal klienseket (‘slapajokat’) gyűjtött maga köré, kik a kapott vagy ígért pozíciók fejében az ő érdekeit szolgálták, és – ami nem kevésbé fontos – másokét nem.” (*Pergő évek*, 349.) (Milyen szerencse, hogy ez a magatartásmód már a múlté!) – A kirekesztettségéből, a kimaradásból előnyt akart kovácsolni: „Életem nem legkisebb pozitívumának érzem, hogy legalább magam körül sikerült ledönteni a korlátokat, amiket az emberek oly szívesen állítgatnak egymás közé.” (*Pergő évek*, 10.)

A *Pergő évek*ben elszórtan fel-felbukkannak legfontosabb gondolatai, azok születésének körülményei. Ilyen például az írásokban, írásrendszerekben való elmélyülése és fölfedezése: „az írás... használatba vétele választja el a prehisztóriát a történelmi időktől (...), a betű-ábécé kialakulása ismét két kultúrkorszak határvonala áll, a betű-sajtó feltalálása pedig (...) döntő lökést ad az újkor forradalmának”. (*Pergő évek*, 195.) Az 1943-ban kidolgozott elméletben a csak később, 1962-ben megszületett McLuhan-i Gutenberg-galaxis gondolatát, a technikai determinizmust fedezhetjük fel. Féja Gézához kapcsolódó barátsága rávilágít az őt leginkább foglalkoztató gondolatra: „A *Régi magyarság* átdolgozott kötetét megkönnyebbuló sóhajtással tettem le: végre egy mű, egy ember, ki az ómagyarságot (...) a Nibelung-ének távlataiból visszavetíti eredetihelyére, a kelet-európai ugor-örök műveltségek világába.” (*Pergő évek*, 300.)

Weöres Sándorhoz fűződő barátságát, gondolataik születését és egymásba fonódását siketsége folytán a kettejük között papírszeletekre írt párbeszéd megőrizték, s ebből tudta rekonstruálni (a világirodalomban egyedülálló módon) a több évtizeddel korábbi beszélgetéseket. Az egykori filozófiai-irodalmi vitákat a torz és léha emlékezet aligha őrizte volna meg, de a siketség okán gyártott cetlik igen. „Beszélgetéseikben” (jegyzeteikben) így fogalmazza meg tömören legalapvetőbb gondolatát, az emberi kultúrában fölfedezhető harmónia-diszharmonia okát, az „elvezett Paradicsomot”:

„Ösemlékezése szerint az ember eredetileg benne élt a világot fenntartó nagy harmóniában, teljes közösségben a természettel. Tárgya volt a rendnek, mint a növény és az állat. De sorsa az lett, hogy ki tudott lépni belőle, a természet alanyává küzdötte fel magát, s rendjét önös céljainak vetette alá. Diszharmonia teremtett... (...) Tettének következményeképp elkülönült, magára maradt, s egymagában szembe került a teremtés többi részével; a magány súlya, a hatalom terhe önvádra, a bűn tudatára ébresztette, s ezt az élményt örökítette meg a bűnbeesés mítoszaival. Élete ettől fogva visszavágyódás az elveszett öntudatlan harmóniába. S minthogy visszalépnie, belemerülnie többé nem lehetett, újrateregetni, lemásolni igyekezett. Áldozataival a természetnek a kiszakadás által megbontott rendjét kívánta helyreállítani, jóvátenni, rítusaival a kozmosz megszegett törvényeit utánozta, regéiben a rend nagy ösképeit idézte maga elé, misztériumaiban a paradicsom bezárult kapuit nyitogatta.” – Majd: „Így láttam meg jóég tudja, hány esztendővel ezelőtt a mítoszok, ősi hitregék jelentőségét, s rendszerezve föl ismeréseimet, így lettem végül magam is képlátóvá. És ez volt az oka, hogy Weöres Sanyiban tüstént megsejtettem a képteremtő ösköltőt, már huszonkét esztendőskorában, második verseskötetét méltatva, kozmikus költőnek neveztem.” (*Pergő évek*, 401.)

Kodolányi Jánoshoz fűződő kapcsolata pedig a magyarság legnagyobb sorskérdéseit villantja fel benne. Kodolányit a legnagyobb XX. századi magyarok közé helyezi: „A közbajok előbb-utóbb elenyésznek, a viták sikerén-kudarcan túllép az idő, de a művészet túléli a múlandóságot. Úgy éreztem, (Kodolányi) János azt a feltámasztó munkát végezte el az ősi magyar nyelven és hagyományokon, amit Bartók és Kodály a zenén. A tudomány tévedéseit helyesbíti a kutatás, a művészetnek nincs szüksége erre, mert amit teremt,

szép, s a szépség örökéletű.” (*Pergő évek*, 487.) A jövővel kapcsolatban azonban pesszimista (s ahogy az utóbbi évtizedek jelzik, ebben nem sokat tévedett). Még Kodolányinál is sötétebben látja a magyarság jövőjét. Kodolányi az ormánsági magyarság pusztulása kapcsán mond szomorú jóslatot, Várkonyi más szemszögből: „messzibb távlatból néztem, és mélyebbre nyúlónak véltem a bajok gyökerét. Ha egy népcsoport bármilyen okokból lemond a létharcról, s elindul az öngyilkosság útján, akkor gazdasági, társadalmi, politikai, azaz hatalmi intézkedések nem fogják letéríteni róla. Vagyis a kérdés gyökerében etnikai. (...) Ha a baj, a kór etnikai eredetű, akkor a gyógy mód is etnikai kell, hogy legyen: keveredés, gyarmatosítás.” (*Pergő évek*, 479.) Várkonyi itt föltehetően a magyarságon belüli etnikai keveredésre gondolt, amely egyébként elkezdődött, s úgy tűnik: még ez sem gyógyír a bajra.

Kodolányival ennél is mélyebben értették egymást. Egy későbbi levelezésből kiderül, hogy menyire: „Kodolányi ókori regényeit nem olvastad? (*Vízöntő, Új ég, új föld, Az égő csipkebokor*) Hogy úgy mondjam, Sziriat-témájúak. Kodolányival évtizedek óta benső barátságban vagyok, s tanúja voltam ezek létrejöttének, megszületésének. Szerintem nemcsak az ő legjelentősebb munkái, hanem egyetemes szempontból is azok.” (Várkonyi–Horváth, 2015: 4.)

A Sziriat

Leghíresebb művét, a sokáig bestsellerként nyilvántartott *Sziriat oszlopait* sokan ismerik. Várkonyi Nándor e művében az ősi civilizációk lehetséges kapcsolatairól értekezik. Például az egyik finoman, de sokat hangoztatott gondolata: a minden földrészén föllelhető piramisok egy egykori közös műveltségnek lehetnek a maradványai. Ennyi véletlen egybeesés ugyanis nincs. Néhol célzást tesz Atlantiszra, az eltűnt földrészre is, de ezt a kérdést óvatosan kezeli, hiszen Atlantiszt a dilettánsok szinte teljes mértékben „kiaknázták”. A *Sziriat oszlopai* már a szocializmusban is megjelent, igaz, megrövidítve – persze úgy sem rövid (a Magvető kiadásában megjelent átdolgozott 1972. évi kiadás 578 oldal).

A mítoszokban lévő hasonló gondolatok közül a leggyakoribb az „eget-földet rázó kataklizma”, amelytől az ember féltette az utódait, ezért a tudását igyekezett továbbadni: „szembeszökő, hogy e regék a földgolyó minden táján oly egyöntetű formában bukkannak fel, mintha közös gyökérből sarjadtak volna

valamikor, egy ősköltészet hajnalán.” (*Sziriat*, 25.) Másutt: „Élet él a mítoszban, sűrített élet, tömörített emlékezés, lényegére párolt valóság. Valóságmagva van akkor is, ha az ember tanúja, kortársa nem lehetett is, de intuitíve átélhette, ahogy a kínai mítosz mondja a világteremtésről: 'Egy közülünk ott volt'. A monda a benne foglalt természeti vagy történeti valóság legfőbb bizonyítéka: csak nagy hatású természeti vagy történeti esemény válhatik regévé... (...) A monda, a rege, a mítosz azt jelenti, hogy az esemény mélyen beleszántott a nép tudatába, beleette magát emlékezetébe... (...) A monda – élet; figyeljük meg: a hagyomány nemcsak emlékezést tart fenn, hanem ünnepeket alapít, zarándokhelyet keres, ereklyét őriz, tárgyi emlékeket, maradványokat gyűjt.” (*Sziriat*, 29.)

Várkonyi természetesen elismeri azt is, hogy az azonosságok az emberi szellem azonos természetéből fakadnak. Ez markáns univerzalista álláspontnak tekinthető. Humboldtra (1810) hivatkozik: „Az azonosságok és megegyezések gyakran az emberi szellem közös természetéből erednek.” (*Sziriat*, 136.)

Várkonyit megéri Freud és Jung is, főleg a kollektív tudatalatti teóriája – mely folklórisztikai, sőt, folklórlingvisztikai szempontból is alátámasztható: „Jung óta tudjuk, hogy a kollektív emlékezet tudat alá süllyedt tárházában ember előtti korszakok emlékképei, archetípusai rejtőznek, s álmokképeinkben bukkannak fel, áthágva a tér és az idő dimenzióit. E könyv tétele szerint pedig az egyedi tudatot még nem hordozó, természeti közösségben élő ember, mint pszichéjének szüleményei mutatják, elvont gondolat nélkül, képekben élte át és látta a világot, olyanokban, mint a mi álmaink. Csakhogy ezek az álmok hasonlíthatatlanul elevebbek voltak, mint a miéink, és tárgyuk a valóság. Ilyen ébren álmodott valóságokat mond el a mítosz.” (*Sziriat*, 486.)

Tömörebben: „Megrögzött véleményünk szerint ugyanis a mítosz sűrített történelem...”, de rögtön hozzát teszi: a regéket nem kedveli a tudomány. (*Sziriat*, 209.) Nyilván ezért van szükség a „szabadabb” gondolkodásra. Az aforisztikus gondolatot *Az elveszett Paradicsomban* is megismétli: „Minden mítosz sűrített történelem”, ám itt azzal folytatja: „s ennél fogva kibújik teremtőinek szándékai alól”. (*Paradicsom*, 81.) Vagyis értelmezésükre van szükség.

Nemcsak szövegeinkben, de testünkön is hordozzuk a múltat. Hátborzongatóan érdekes az, amit Várkonyi a mai ember testi jegyeinek „visszaütése”

(csökevények, rudimenta) kapcsán sorol fel, vagyis a mai testekben hordozott „levetett habitusokat”:

„Számuk nem csekély, kétszázra rúg. Ilyen a közismert vakbél, talán a kérődzőbél maradványa; vagy az úgynevezett Darwin-csomó, mely a fülkagyló egykori nagyobb méretére vall. A vízi élet emlékei:

a karéjos vese és a hornyolt máj, csak vízi életet élő emlősnél alakulhatnak ki; az úszóhártya a kéz- és lábujjak közt, a szám fölötti fogak, melyek olykor a szájpadlásból nőnek ki, mint a halaknál; a mongolredő, mint a vízi állatok szemvédő hártyájának csökevénye. Azután a visszaütések számtalan fajtája: lábujjkarmok köröm helyett, ami a félmajmok jellemzője; a többemlőség, mint a többmagzat-szülés idejének maradványa (10-12 emlő is előfordul, néha a leghetetlenebb helyen, a combon például); a férfi emlőbimbói (egykori kétműség). (...) A szörnyszerű visszaütések száma azonban szinte végtelen, erről a mai klinikák tanúskodhatnak. Ilyen a sündisznó-bőr vagy pikkelyes bőr (ichthyosis), a szőrmebundával borított, uszkárfejű, a hosszú farkú vagy farkszőrös, az agancsos vagy tülköszarvú emberek. Mindezeket csak azért soroljuk fel, mert ha nem kóros eredetűek, csak mutációk művei lehetnek.” (Sziriat, 493.)

Az idézet érdekessége a romantikus túlzás („szinte végtelen”) és a tudományra való nem igazolt hivatkozás („erről a mai klinikák tanúskodhatnak”). Ez Várkonyi áradó-burjánzó stílusának egyik fő jellemzője. Ennek ellenére ezekkel a gondolatokkal is megelőzi, megelőlegezi az etológiában-humán etológiában később jelentkező úgynevezett vízimajom-elméletet (Alister Hardy tengerbiológus, 1960). Várkonyi *Az elveszett Paradicsomban* is visszatér a kérdésre; itt már az ember „vízállat-ösét” említi. (*Paradicsom*, 27.) A vízimajom-elmélet feltételezi, hogy az ember szabásúak egy csoportja egy-kétmillió évet egy szigeten töltött, és kezdett áttérni a tengeri emlős életmódra. Csányi Vilmos (2006: 46.) mint teljesen el nem fogadott, de el sem vetett teóriát szintén említi:

„Ennek köszönheti csupaszságát, a két lábon járást; azt, hogy sós könnyeket sír; hogy erősen izzad; hogy orra kiemelkedik, és az orrlyukai lefelé néznek; hogy képes a levegővételét a majmoknál elő nem forduló módon szabályozni; hogy magzatainak kb. 3 hónapig merülési reflexe van, tehát, ha orruk a víz alá

kerül, automatikusan nem vesznek levegőt; hogy erős szigetelő zsírpárnái vannak, és még több egyéb tulajdonságot is.”

Az elveszett Paradicsom I.

Kodolányi János a *Sziriatot*, a *Varázstudományt* és a *Paradicsomot* összefüggő trilógiának tartja – ami igaz is, mert Várkonyi következetes gondolkodó olyannyira, hogy az egyes művek között szövegazonosság is fennáll. Ezt írja Kodolányi Várkonyinak küldött levelében: „ez a mű a *Sziriat*tal és a *Varázslással* együtt lesz kerek, szerves egész. Úgyszólván három kötelet egy problémának. (...) azt kell mondanom, édes hazánkban ekkora és ilyen mélyreható analízist és összefoglalást az 'ember' nevű rejtélyről nem írtak, sőt el sem gondoltak! Többet mondok: műved a maga egészében és teljességében kiindulópont lehet-ne egy hatalmas kultúrmozgalomban. Annál is inkább, mert első részében kitűnő és szerves kapcsolatot teremtasz a mágikus kultúra és a modern természettudományok között.” (*Pergő évek*, 503.) Többek között ezért a gondolatért is tartom időszerűnek Várkonyi elméleteinek ismertetését, illetve azt, hogy műveinek újraolvasására biztassam korunk sok tekintetben tévelygő, kereső emberét. Várkonyi ráébreszti a ma emberét természeti alapjaira, az állatokhoz való kapcsolatára, spirituális értékeire, elfajulására, s így előfutára a modern ökológiai, pszichológiai (és még sokféle) gondolkodásnak.

Az elveszett Paradicsom önmagában egy hatalmas művelődéstörténeti esszé, melynek középpontjában az eposzokban, mítoszokban lévő közös motívumok (Paradicsom-mítosz, teremtés, bűnbeesés, vízözön) állnak. A világ minden részén fellelhető hasonló szövegek, motívumok alapján Várkonyi feltételezi, hogy

Jel (2006, bronz, 50 × 28 × 27 cm, tulajdonos: Galéria-Múzeum Lendva, fotó: Zsóka Gyula)

ezekben az emberiségnek valós, közös emlékei vannak leírva. Odáig jut el, hogy a történelmet is kiterjeszti: az emberiségnek ősbibb múltja van, mint gondolnánk: valamikori szerves együttélés a természettel (Paradicsom), az állatvilághoz való szoros kötődés (az értelem jelei az állatoknál, az állati múlt jelei az embernél). Várkonyi hatalmas mennyiségű anyagot gyűjt össze a világ minden tájáról, sok esetben a kevéssé ismert keleti irodalomból, s ezzel kívánja bizonyítani tételét az emberiség egységes ősi múltjáról. Ismét hivatkozik Jung-ra, a kollektív örökségre: „Mindnyáján magunkban hordjuk a saurusz farkát.” (*Paradicsom*, 262.) Másutt: „Az alapok oly mélyre nyúlnak, hogy elvesznek tudatalatti világunkban.” (*Paradicsom*, 485.)

A beszéd és a folklór eredete is valamiféle szakralitás (alaposabban kifejtve a *Paradicsom Bűnbeesés* című fejezetében, 338–355.): „Minthogy a régi ember nem racionális lény volt, nem fogalmakat használt, hanem természeti lény, azért a természet nyelvén, azaz képekben beszélt. A rítusok nyelve: az ima, a könyörgés, az áldás, az átok és a rege képes beszéd, képekben adja elő a dolgok rejtett értelmét. A beszéd eredetileg szertartás, szent, varázsló művelet, s csak később válik a mindennapi élet aprópénzvé. A megszentelt, szertartásszerű szavakban az ősi teremtető erő visszhangja csendül meg, értelmük, hangsúlyuk egyaránt fontos, megkötött. Innen van az ima, az áldás, az átok szigorúan megszabott formája.” (*Paradicsom*, 339.)

Az ősi ember a „paradicsomi tudás” által együtt élt a szelíd állatokkal (*Paradicsom*, 243.), olyannyira, hogy minden önmagához hasonló volt, homomorf, nem felülről elképzelve és kategorizálva: antropomorf. (*Paradicsom*, 243.) Ugyanott azt is írja Várkonyi, hogy nem „természetközelségben” élt, ahogy a tudomány terminusa állítja, hanem benne élt a természetben, kozmikus kapcsolatok közepette. Ez a szép gondolat Szilágyi N. Sándornál is megjelenik. A metafora (képátvitel) egyik formáját antropomorfizmusnak szokták mondani, vagyis emberiesítésnek, emberhez való hasonlításnak. Szilágyi N. Sándor az antropomorfizmus helyett a zoomorfizmus kifejezést ajánlja, vagyis állatokhoz való hasonlítás: „Ha antropomorfizmusnak hívnánk, azzal méltánytalanul és elméletileg megindokolhatatlanul kizárnánk az állatokat a viselkedők közül, pedig ők sokszorta többen vannak, mint mi emberek. Így viszont senkit sem kellett kirekeszteni, az embert sem, hiszen (...) az

állatrendszertanban neki is fenntartott helye van.” (Szilágyi N. Sándor, 1996: 86.) Az ősi, paradicsomi világ létezésére, az arról való tudásunk szegénységére utal Várkonyi nagyon elgondolkodtató észrevétele: „Tény, hogy az általunk ismert, történelmi idők kezdete óta az ember egyetlen vad növényt sem tudott megnevelni, egyetlen vadállatot sem háziállattá szelídíteni. (...) A mondák és mítoszok tisztában vannak a házivadonok és állatok régi eredetével... (...) A mítoszok nyelvén ez annyit mond, hogy szelídítésük valamely magasabb tudás műve.” (*Paradicsom*, 254.)

Az ősi letűnt, de vágyakban, emlékekben élő egyetemes világ: a Paradicsom, a harmónia világa. Ezért is él bennünk a sóvárgás az elveszett paradicsomi boldogság után. „Egyetemes hiedelem és mesemotívum, hogy a Paradicsomban (az ember) együtt élt az állatokkal, ismerte a természetüket, értette e beszédüket.” (*Paradicsom*, 345.)

A paradicsom, az állatok és az ember harmonikus világának léte, emlékének nyomai másoknál is előbukkannak. Mircea Eliade, a jeles román etnológus, folklorista a sámánok extázisba esése, hangadásaikkal az állatok hangjának utánzása kapcsán hozza fel a paradicsommítoszokat. „A sámánok állathangutánzása, ami oly nagy hatást gyakorolt a megfigyelőkre, s amit az etnológusok oly gyakran ítélnék holmi kóros megszállottság megnyilvánulásának, valójában az állatok barátságának visszaszerzésére és következésképp az őseredeti Paradicsom helyreállítására irányuló vágyat tükrözi.” (Eliade, 2006: 108.)

Tehát az ősi, paradicsomi világ egyik jellemzője az állatok beszédének ismerete. Várkonyi terjedelmes fejezetet szentel az értelem korai formáinak, például az állatoknál (méheknek, hangyáknál: *Paradicsom* 37–78.), ebben páratlanul alapos etológiai leírásokat ad, de az állatok különleges, titkos értelmi képességeire a *Sziriat...*-ban is utal. Várkonyi és Eliade paradicsomi ösképe kapcsán meg kell említeni, hogy az emberiség univerzális, „humanizált” állattörténetei, állatmeséi (fabulái) mind ebből a tudatból, érzésből fakadnak. Nem véletlen, hogy a gyermek legkedvesebb első történetei közé tartoznak az állatmesék, hogy a modern tömegkultúra is tele van állatfigurákkal, amelyek könnyen érthető, átélhető és hiteles képet (információt) adnak a világról. S az ősi kapcsolat talán abban is megmutatkozik, hogy minden normális lelkületű ember gyermeki szelídséggel és kedvességgel fordul az embergyerek mellett az állatok kölykeihez is, sőt, még a vadabb állatok sem

bántják az ember csetlő-botló gyermekét (vidéken azt mondják, addig, ameddig „tejszaga” van), természetesen leszámítva a túltenyésztett, sérült állatokat, amelyek képesek tragédiát okozni. S az embergyerek sem fél a közelében lévő állatoktól.

Ez az ősi gondolat szüli az állatregényeket, legyenek azok bár kalandregények vagy filozófiai regények. Ez utóbbiak közül kettőre hívom fel a figyelmet: Tamási Áron *Jégtörő Mátyására* és Orwell *Állatfarmjára*. A továbbiakban csak a kevésbé ismert *Jégtörő Mátyással* foglalkozom.

Tamási művében egy emberpárt segít állatalakból állatalakba öltözve egy megjavulásért földre küldött lélek; aki előbb csak némán segít, később azonban már emberi nyelven meg is szólal. Könnyű felfedezni itt, ahogy például Féja Géza (1970: 82-83.) meg is említi a keleti filozófiák, a buddhizmus vagy a lélek-vándorlás hatását, egyúttal viszont mesterien kidolgozott pánpszichikus, panteista felfogást, buddhista-folklorisztikus világgépet.

Gondolatai párhuzamba állíthatók Várkonyi elképzeléseivel: „Tamási (...) ’helyben utazott’ (tegyük hozzá, ugyanúgy, mint Várkonyi – B. G.), mégis Indiába érkezett, megismerkedett a lélek-vándorlás tanával. Utolsó írásában elbeszéli, hogy sokat töprenkedett az emberek alkatának, szellemi képességeinek és erkölcsi tartásának különbözősége fölött, s megérezte bennük az állatösöket. Hosszú, bonyolult fejlődés árán leszünk emberré, és a tudattalanban őrizzuk a régi életeinkben szerzett képességeket.” (Féja Géza, 1970: 83.)

Féjánál is előkerül az egykori aranykor: „Az antik kultúra és a folklór egyaránt sokat tudnak a ’aranykorról’, midőn a létezők, az emberek és az állatok, de olykor a fák is értették egymás nyelvét.” (Féja Géza, 1970: 84.) Majd így összegez: „Nagy könyv a *Jégtörő Mátyás*, Európa és Ázsia mély kultúrájából felpárázó álom...” (Féja Géza, 1970: 90.)

Eliade – egyébként Várkonyi gondolataira pontosan „rímelve” – a Paradicsom stabilan velünk élő képét a következőképpen interpretálja: „A mítoszok, amelyek ezt az ideológiát alkotják, a lehető legszebbek és leggazdagabbak közé tartoznak: a Paradicsomról és a bukásról szólnak, az őseredeti emberi halhatatlanságáról és kapcsolatáról Istennel, a halál eredetéről és a szellem felfedezéséről...” (Eliade, 2006: 108–109.)

Vagyis az örök, az embert mindig foglalkoztató kérdésekkel foglalkoznak.

Az elveszett Paradicsom II.

Sajnálatos, hogy az ősi tudás, a Paradicsom iránti érdeklődésünk, hangoltságunk mintha tompulna. Eliade szerint a Nyugat elveszítette a kapcsolatát a nemeurópai emberrel, nem érti viselkedését. Például a még mindig létező sámán magatartását sem érti, vagy félreérti:

„A sámán különös kiáltásaiban több mint egy évszázadon át mentális egyensúlya kibillenésének bizonyítékát látták. Márpedig egész másról van szó: a Paradicsom visszavágásáról, amely Izajást és Vergiliust is kísértette, táplálta az egyházatyák szentségét, és győzedelmesen virágzott ki Assisi Szent Ferenc életében.” (Eliade, 2006: 109.)

Várkonyi is látja a történelmi és mentális szakadékot. Még léteznek a Földön olyan népek, amelyek közelebb vannak az ősi tudáshoz: „jelenkori ősemberünk az egyetlen élő tanú, senki nem áll nála közelebb az emlékezet forrásához... (...) Általában a természeti népek a legöregebbek a földtekén, nekik van a legnagyobb múltjuk; a civilizált, ’művelt’ fajták hozzájuk képest serdületlen barbárok.” (*Paradicsom*, 240.)

Az ember a megbomlott harmónia miatt keresi istent, s vágyik vissza az elveszett paradicsomba. Spengleri ihletésű a következő gondolat: „A mai ember fejlődésről beszél, de ez csak anyagi, civilizatorikus; a kultúrában ellenkező folyamat ment végbe: csökkenés, szegényedés.” (*Paradicsom*, 260.) Innen már csak egyetlen lépés, hogy megfogalmazza a modern kor bűnét, egyúttal ökológiai programért szóló felkiáltást: „a legnagyobb, amit földi lény elkövethet: a természet ellen való bűn”. (*Paradicsom*, 353.)

Eliade először Indiában, Kalkuttában keresi a Keleten még meglévő ősi tudást. A *Serampuri éjszakák* című elbeszélésében mintha az európai, teljesítményorientált tudománytól elszakadó kutatóban saját magatartásmódját fogalmazná meg (amely érdekes módon nagyon illik Várkonyira is): „Meggzogta, hogy magáért a kutatás örömeért kutasson. Aggregény maradt, az akadémiai címek iránt semmi vonzalmat nem tanúsított, annál többet az okkult dolgok iránt.” (Eliade, 1980: 5.) A furcsa, a történelembe visszaforduló elbeszélés végső kicsengése: „kedves barátom, ezen a földön egyetlen esemény sem valóságos. A mi kozmoszunkban illuzórikus minden.” (Eliade, 1980: 45.)

Valamilyen szinten minden tudós eljut eddig a felfedezésig. A nagyon bölcsek korábban.

Egy késői dokumentum

A termékeny ismeretterjesztő író-technikátörténész, Horváth Árpád 1961 és 1966 között levelezett Várkonyi Nándorral. Várkonyitól akkoriban semmi sem jelent meg, a háború előtti *Sziriat...*-ot pult alól és aranyáron adták. A technikátörténész folyamatosan érdeklődik a kibővített *Sziriat* után, közben megismerjük két kiváló értelmiségi mindennapjait a hatvanas évek elején. Mindketten megszállottan ássák-kutatják a múltat, keresik a rejtélyeket (Atlantisz mindkettőjüket igen érdekli, talán Schliemann oltotta be őket, s úgy vélik, az emberiség kultúrája sokkal régebbi, mint sejtjük). A „nagy tudomány” nem vesz róluk tudomást, ezzel a helyzettel Horváth kicsit jobban tud élni, mint Várkonyi.

Várkonyi Nándor egy alkalommal a következőt jegyzi fel: „Pillanatnyilag kb. 100 esztendőre való téma pezseg a fejemben, s ezt mind meg kéne írni.” (Várkonyi–Horváth 2015: 19–20.) Szabad gondolkodói ars poétikája pedig így hangzik: „az elmélet a steril agyvelők menhelye – rágódhatnak anélkül, hogy alkotniuk kellene”. (uo. 22.) Milyen a kincstári tudós? „A tudósok, a szakemberek sokat tudnak, de egyet ritkán: írni... Az igazi tudós, Barátom, jegyezd meg jól: 'kutat', de nem ír... Figyelmeztetek, hogy amíg sikereid lesznek, nem fognak igazán bevenni a céhbe.” (uo. 20–21.) Horváth hasonlóan vélekedik: „a semmit nem alkotó 'steril' koponyák határvonalat húztak a 'Tudomány' és a 'Dilettantizmus' között”. (uo. 23.)

Az emberiség „fejlődéséről” vallott gondolatát Várkonyi Horváthnak is megismétli: „emelkedett-e az emberiség egyáltalán? Más a haladás, más az emelkedés. A tudományok óriásit haladtak, de a rablókapitalizmus, a gengszterkommunizmus, az imperialista hódítások, a világháborúk, a diktatúrák, a népdeportálások és -irtások, a rabszolgatáborok, az atombombák stb. emelkedést jelentenek? Erkölcsileg és társadalmilag az emberiség soha olyan mélyre nem süllyedt, mint a 19-20. században...” (uo. 29.) Ez is a kiábrándulás, a korabeli tudósokkal azonosulni nem tudás alapja, valamint az elveszett múlt és eltévesztett út kutatásának indoka: „Én a földi élet-evolúció mai képét nem fogadom el, nagyon antropomorf és antropocentrikus...” (uo. 34.)

Várkonyi Nándor életrajza és Horváth Árpáddal való levelezése bepillantást enged egy nagy, de magányos, életében el nem ismert magyar tudós életébe. Sajnos a tudós elismerése halála után is késik.

Erdélyi Zsuzsanna archaikus népi imái

Schliemann bizonyított, Várkonyi inkább sejtetett, sugallt a számukra meghatározó irodalmi, folklór jelleget nyelvi hagyomány alapján. Erdélyi Zsuzsanna pedig feltárt, kikutatott egy új népköltészeti formát. Érdeklődése homlokterébe az archaikus népi imák kerültek; előhozott egy addig ismeretlen, középkorig visszanyúló szakrális nyelvet és persze mitológiát, világlátást. Módszere már szorosabban is folklórlingvisztikai, azaz a nyelvben kódolt hagyomány megfektetésére irányul. Erdélyi Zsuzsanna egy részben már roncsolt formában létező, olykor ómagyar nyelvűnek tűnő folklór szöveghagyományt tárt fel. Művelődéstörténeti jelentőségűvé vált a Somogy megyei Nagyberény – Babos Jánosné Ruzics Rozáliának és persze Erdélyi Zsuzsannának köszönhetően. 1968. december 17-én a Siófok–Kaposvár között zötykölődő vici-nálison a folklorista megkérdezte a csaknem százéves parasztasszonyt: szokott-e imádkozni. „Hát persze” – hangzott a válasz. „És szokott-e úgy imádkozni, ahogy a templomban nem?” „Hát persze...” – mondta az asszony újra. „Na, akkor szálljunk le...” (Állítólag így kezdődött, én így hallottam, de lehet, hogy ez csak folklór, mese. Valószínűleg az is pusztán illuzórikus hatás, hogy Somogyban járva mindig érzek valami megfogalmazhatatlan, misztikus kisugárzást, amiről komoly tudós soha nem beszél. Három nyarat pedig Nagyberényben töltöttem, de ez is csak véletlen.)

A somogyi tájon, Nagyberényben felbukkant archaikus népi imák indították el Erdélyi Zsuzsannát, hogy a már korábban is ismert műfajt szakszerűen elkezdje gyűjteni, elemezni – történeti, vallástörténeti, nyelvtörténeti, sőt, európai művelődéstörténeti keretbe helyezni. Erdélyi Zsuzsanna is említi: Horvát István történész 1805. évi naplójában a *Fehér rózsá, Mária* kezdetű szöveghez ezt írta: „babonás, haszon-talan szószaporítású imádság”. Szórványosan későbbi kutatók is lejegyezték hasonló szövegeket. Ám Erdélyi Zsuzsanna tette tudományosan felismert és elismert műfajjává az archaikus népi imákat. Amikor az általa gyűjtött szövegeket először kiadta (*Hegyet hágék, lőtöt lépék*, 1974), óriási érdeklődést keltett. Ennek egyik oka az is lehetett, hogy a szocializmusban elnyomott vallási jellegű kutatások mellett tört elő egy mégiscsak vallási színezetű tematika. Irodalmárok, írók, néprajzkutatók, nyelvészek üdvözölték az előkerült szöveganyagot (pl. Göncz Árpád, Tóth Sándor, Albert Zsuzsa, Polner Zoltán, András-

falvy Bertalan, Kósa László, Bárczi Géza, Rónay György, Lázár István). Voigt Vilmos – találóan – a következő címet adta Erdélyi Zsuzsanna kutatásairól szóló írásának: *A rítusok szépsége* (Valóság, 1975). Sokakra hatott Erdélyi munkája; hasonló gyűjtésbe kezdett például Salamon Anikó, Tánczos Vilmos, Harangozó Imre, Takács György. Az említett nyelvész Bárczi Gézán kívül Pais Dezső is értékelte a felfedezést, de az archaikus népi imák sokoldalú nyelvészeti feltárása nem történt meg. A folklórlingvisztikai jellegű feladat olyan nyelvészekre várt, akik egyaránt érdekeltek a folklorisztikában, az antropológiai nyelvészetben, a nyelvtörténetben.

Vajon milyen mélyre nyúlhat vissza a folklórbán kódolt nyelvi emlékezet? Pomozi Péter Karácsony Fannival a témához kapcsolódó kiállításán ész példát hoz: egy 3000 évvel ezelőtti meteor becsapódása megőrződött az ész folklórbán (Kaali-kráter). A mi archaikus népi imáink ennyire mélyre nem nyúlnak vissza a közösségi múltba – már csak az alapvetően bibliai eseménytörténet miatt sem –, de egyes nyelvi jelenségek valószínűleg nagyon régiek.

Vannak a szövegekben az érthetlenségig eltorzult szavak. Vannak olyanok, amelyek megfejtenek, vannak, amelyekre talán van megfejtés: kalasz-talmecska ~ kegyelmes tálcaska (?). Gyakoriak az ún. inetimologikus hangbetoldások: aranygy, Áment, kitépvel (arany, ámen, kitépve). Megfigyelhető az érzelemtelítettség, a kedveskedés kicsinyítéssel: karszékecske, káplonicska, istenke. A számok természetesen mágikusak: három csepp vér, hét csöpp vér, hét halálos bűn, hét szén tömjén. Régi, múlt homályába vesző nyelvtani jelenségek is megfigyelhetők, például a főnévi és melléknévi igenevek melletti tárgyi jelöltség: örök vendég fogadni, békesség szerezni, úr színe látni. Esetleg már tárgyi jelöléssel és bonyolult (kötőmódszerű, mondatátszövődéses?) mondat szerkezettel: megyek úrszint látni ~ megyek, hogy lássam az úr színét. Vagy: Ő teremtette állatja (~ az általa teremtett állat).

A korai igeneves szerkezetek bonyolultabbak, tömör közlést eredményeznek – e tekintetben azóta egyszerűsödött a nyelvünk. Előbukkan egy korábbi, gazdagabb múlt idő rendszer is. A XIX. századig alkalmazott magánhangzós (önhangzós vagy elbeszélő) múlt lehetett az úgynevezett tapasztalati múlt: kimenék, föltekinték, (hegyet) hágék, (lőtöt) lépék... Az összetett múlt idő rendszer kapcsán máig vitakoznak a nyelvtörténészek, hogy ezekből mennyi el-

hetett valójában, mennyi lehetett a fordításirodalom hatása. Mindenesetre, ami a folklórbán megőrződött, azt aligha tekinthetjük fordításnak. Számos esetben megfigyelhető a hangrendtől való eltérés: szekálladal, káplonicskát, káplonecskát. Ebben egy korai, mára eltűnt hangátvetés jelensége is megfigyelhető: káplonicska ~ kápolnácska. Régies, képes kifejezések: testi lelki koporsó, térdig vérbe – könyékig könnybe; archaikus kifejezések: napjövet, lefekte, fölkelte, aranymelence, rézdöbönce (medence).

Gótikus stílus

Ha stílusirányzatba kellene besorolni az archaikus népi imákat, a kevésbé hangoztatott gótikus stílusba sorolhatnánk. Zolnai Béla (1957: 196.) szerint a nyugtalan, égbe ívelő gótikus stílus eszményére hasonlít a középkori szövegek zsúfolt díszítettsége, gazdag, misztikus ornamentikája. Szabó Zoltán (1998: 53.) pedig ezt írja a gótikus stílusról: „a halmozódó nyelvi elemek úgy díszítik a stílust, mint a gótikus csúcsívek egymásra rakott ékei a templomokat”. Az archaikus népi imák elemzésekor is szóba hozzák a gótikát, például: „A gótikus festészetben általánosan elterjedt virdolorum, Krisztus a kútban motívumok vizuális élményét idézik imáink ez állandó formulái: »Abba Krisztus Urunk térdig vérbe / Könyökig könnybe...«” (Erdélyi 1976: 208., 210.) A gótikus halmozásra további példákat is találunk. Például: „Szó, szó, szent beszéd...” Pais Dezső szerint korai vallásos stílusmozzanat; őt az *Ómagyar Mária siralomra* emlékezteti: „Szent Világ Úristen, Szent Világ Úrjézus Krisztus”, másutt: „vigasztaló Szent Lélekúrsten”. De említhetjük a valódi és ál figura etimológiákat, egyfajta ikonikus, hangzásbeli vonzásokat is: életet éljenek, vasdárdávó dárdázzák, koronával koronázták, könyökik könnyűbe (könyökig könnybe). Gyakori szövegépítő elem az ismétléseken túl ez az ellentét: kívül – belül (killü – bellü). A szinte kötelező imazáradék – lefektibé, felkeltibe – számos alakban fordul elő.

Továbblépések

Erdélyi Zsuzsanna nyomán többen nekiindultak a nyelvben kódolt hagyomány feltárásának. Ezek közé tartozik még szorosabban Erdélyi Zsuzsanna tematikájához kapcsolódva Lammel Annamária és Nagy Ilona *Parasztbibliája*. Féja Géza már korábban használja a fogalmat – természetesen Tamási Áron kapcsán: „Mintha iratlan, profán paraszti biblia hangját hallanók...” (Féja, 1970: 93.)

Erdélyi Zsuzsanna hatására indulhatott Nagy Olga erotikus széki tréfák gyűjtése (*Parasztdekameron*), az ennél sokkal pajzánabb anyag: Burány Béla vajdasági erotikus vagy még inkább obszcén népmeséi, Vajda Mária gyűjtése a balmazújvárosi népi szexualitással kapcsolatos történetekből és szókészletből, később ugyancsak Vajda Mária anyaga a bosszantócsúfokodó folklórhagyományból („Komádiba, Tótiba, bocskorban jár a liba”) stb.

A nyelvben kódolt hagyomány kapcsán kell megemlíteni a szólásetimológiákat, amelyek Kertész Manó, O. Nagy Gábor nyomán legutóbb Bárdosi Vilmos munkásságában összegződtek.

Még számos kisepikai műfajban, főleg a gyermek- és más szubkulturális folklórból találhatunk régen kódolt tartalmakat. Magam egy rádiós műsorban (Tetten ért szavak) közölt felhívással tekintélyes anyagot gyűjtöttem memoversekből: az iskolai didaktikus tanköltészetéből. Például *Énekelhető Archimédész törvénye*... A sikeres gyűjtést és publikálást követően családi rigmusok gyűjtésére buzdítottam a hallgatókat. Számos kis rigmus, versike érkezett: az ébresztéstől, altatástól, figyelmeztetéstől, a kenyéradástól kezdve. Például barcasági kenyéradó mondóka: „Uram áldd meg, szaporítsd meg! Legyen szegénynek, gazdagnak egyaránt...” Különösen érdekesek a valamilyen fonetikai-prozódiai sajátossággal bíró, éppen ezért jól konzerválódó műfajok, mint például a kiszámolók, vagy mindenféle sorolók, rigmusok. A mai kiszámolók jelentős része valamiféle nyelvi halandzsa, talán egykori varázsmondóka, vagy idegenből átvett számsor. Például:

„Apa cuka, fundaluka, / Funda kávé, kaman-duka, / Apa-cuk, funda-luk, / Funda kávé, kaman-duk” (Bihari gyermekmondókák)

Megfejtése nem volt, ám egyszer egy grazi előadásomon egy burgenlandi hallgató megjegyezte, szerrinte németül értelmezhető:

Apa cuka (A par cuka) = Ein paar Zucker
funda lukam = von der Luka
Funda kávé = von dem Kaffee
kaman-duka = kann man doch

Szabadon magyarul: néhány szem cukor, Luka községből származó kávéba, lehet még

Pszichikai mélyrétegekbe vezetnek a káromkodások, magyarázatuk aligha nélkülözheti a pszichoanalízis módszerét. Mindezek nyomán érdeklődésem újabban az úgynevezett ösztönös, kevés kontroll alatt álló nyelvi jelenségek felé fordult. Meglepve tapaszt-

taltam, hogy mennyire keveset tudunk olyan, mindenki által és talán mindennap használt szövegműfajokról, mint

- a jajgatás, sóhajtozás, fohászkodás,
- (fél)álomban való beszéd,
- a szex közben vagy alkoholos, drogos állapotban mondott szavak,
- önkéntelen számolgatás, általában a spontán beszédben mondott számok.

Közös ezekben a műfajokban az ösztönösség, a tudattalan működés, spontán előtörés, ám mindezek ellenére szigorúan kötöttek, ki tudja, hogy milyen régóta hagyományozódók és állandó (stabil) formát mutatók. Az is jellemzi őket, hogy életünket végigkísérik, nem iskolában vagy célzottan szüleinktől tanuljuk, és többnyire tudomást sem veszünk róluk.

Az elmúlt időszakban magam is igyekeztem néhány szövegtípusnak vagy szólásnak utánajárni, s jellemzem, hogy gyakorlatilag mindig elvesztem valahol az analógiák, feltételezések sötét zsákutcában. A Fél Edit által gyűjtött „csak úgy csinálták egy üveg pálinkáért” még könnyebben elemezhető volt (állítólag a nemzótárs intézménye rejlik benne), de az ismert gyermekijesztő: „vigyázz, mert elvisz a rézfaszú bagoly...” már nehezebben adja meg magát. A vasorrú bábával már megpróbálkozott Solymossy Sándor, szerintem nem eléggé meggyőzően. A „rézfaszú bagoly” viszont úgy tűnik, hogy egyelőre Róheim Géza és rajtam is kifogott. (Balázs 2015.) Pedig valami van mögötte. Talán Trója. És tudjuk, hogy Trója létezik.

Összefoglalás

Schliemann módszere és sikere sokak számára jelentett ösztönzést. Várkonyi Nándor óriási mennyiségű, az emberiség alapkérdéseire a fennmaradt mitológiai anyagból rákérdező művelődéstörténeti anyaga jórészt visszhangtalan. Erdélyi Zsuzsanna sikere nyomán azonban a mai magyar nyelvből és folklórból is kutatóvá vált a nyelvben kódolt hagyomány. Eliadét segítségül hívva, Várkonyi feltételezéseit és Erdélyi Zsuzsanna gyűjtéseit olvasva bátran kimondhatjuk: Trója létezik.

Felhasznált irodalom:

Balázs Géza 2015. A rézfaszú bagoly. Magyar Nyelvőr 139/1: 99–102.

Csányi Vilmos 2006. Az emberi viselkedés. Sanoma, Budapest.

- Eliade, Mircea 1980. Serampuri éjszakák. Elbeszélések. Ford.: Székely János. Kriterion, Bukarest.
- Eliade, Mircea 2006. Mítoszok, álmok és misztériumok. Cartaphilus, Budapest.
- Erdélyi Zsuzsanna 1986. Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok. Magvető, Budapest.
- Féja Géza 1970. Tamási Áron alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi, Budapest.
- Pomozsi Péter és Karácsony Fanni kiállítása, 2016. Ott látok egy aranyágot. Archaikus népi imáink nyelvi világa (Magyar Nyelv Múzeuma, Széphalom)
- Pomozsi Péter 2016. Erdélyi Zsuzsanna imádságai. Édes Anyanyelvünk, 2016/1. 6.
- Szabó Zoltán 1998. A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1996. Hogyan teremtsünk világot? Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Tamási Áron 1980. Jégtörő Mátyás. Szépirodalmi, Budapest.
- Vajda Mária 2006. „Komádiba, Tótiba, bocskorban jár a liba”. Bosszantó folklórhagyományok. Gondolat, Budapest.
- Várkonyi Nándor 1972. Sziriat oszlopai, Magvető, Budapest. (Sziriat)
- Várkonyi Nándor 2004. Pergő évek, Széphalom Könyvműhely. Budapest.
- Várkonyi Nándor 2009. Az elveszett Paradicsom, Széphalom Könyvműhely, Budapest. (Paradicsom)
- Várkonyi Nándor és Horváth Árpád levelezése, (2015). „Az elmélet a steril agyvelők menhelye”. Napkút-füzetek, 98.
- Zolnai Béla 1957. Nyelv és stílus. Gondolat, Budapest.

*Domborodás (2015, bronz, 30 × 18,5 × 13,5 cm, tulajdonos:
A Magyarországi Szlovének Szövetsége, Szentgotthárd, fotó: Baumgartner Sandi)*